

Polgár Anikó (1975) irodalomtörténész, műfordító, a nyitrai Konstantin Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének docense. Kutatási területe a magyar műfordítás története és az antikvitás magyar hatástörténete.

Legfontosabb publikációi:

Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben (2003)

Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből (2011).

„Legfeketébb elefánt” Horatius 12. epódosa magyarul

Polgár Anikó

A *quid tibi vis, mulier, nigris dignissima barris* („mit akarsz, asszony, te fekete elefántokhoz illő?”) kezdetű epódot Kazinczy szerint ki kellene hagyni Horatiusból, amennyiben a verseit magyarra fordítanánk. Mondhatnám talán – írja német nyelvű levelében Kazinczy¹ – Horatiust fordítva a „turgentis verbera caudae”² helyett, hogy „a megdagadt f... püfögetései”, a *numquid ego a te magno prognatum deponso consule cunnum*³ megfelelőjeként pedig, hogy „kivánok e én tőled egy nagy Consul csinálta p-t”? Az indoklás szerint: „Wir leben nicht in Rom” (Mi nem Rómában élünk); vagyis a latin nyelv és a Horatius korabeli római kultúra természetesnek tartja azt, ami magyarul és a mi kultúránkban nem megengedett. A két kultúra közti párhuzamot egy anekdotával is szemlélteti: maga Cato is elment Flóra circusába, de egyetlen erkölcsös férfi sem menne el gróf Fekete János⁴ generális banchanálijára, amelyen 16 meztelen pár táncolt.

Nem véletlen, hogy a Kazinczy által emlegetett kényes tartalmú tizenkettedik Horatius-epódos hatástörténete viszontagságos volt. Az archilochosi hagyományhoz kötődő invektívát (akárcsak a hasonló tárgyú 8. epódot) a régebbi szövegkiadók és fordítók nem tudták beilleszteni a hagyományos Horatius-képbe. Virág Benedek epódos-fordításai közül ez a kettő szinte észrevétlenül marad ki: az epódosok számozása ugyan folyamatos, ám a két kihagyott vers révén a számozás eltolódik.⁵ A csúsztatást csak a későbbi szövegkiadás jelzi.⁶ A két epódos kihagyását magától értetődőnek tartja a 20. század első felében íj. Szász Béla⁷ és Csengery János⁸ is. „A 8. és 12. epódus – írja Horatius-monográfiájában Falus Róbert⁹ –, melyeket a szemérmes kiadók és fordítók gyakran kihagynak a maguk képmására átformált Horatiusból, útszéli hangjával kelti fel a figyelmet. Mindkettőben egy fiatal férfitestre vágyakozó vénasszonyt támad a költő, olyan drasztikus jelzőkkel illetve a hölgyet, amelyeket Archilochos is megirigyelhetett volna.”

A hangnem nemcsak a szövegkiadókat és fordítókat, hanem a szövegmagyarázókat is megdöbbenetette, s ezt a megrökönyödést gyakran az elhallgatás jelzi. Azon talán már nem is csodálkozunk, hogy akad olyan 19. századi kommentár, amely minden Horatius-epódot viszonylag terjedelmes előszóval, tartalmi összefoglalóval (*argumentum*) és részletes, az egyes latin szöveghelyek értelmezésére vonatkozó lábjegyzetes magyarázatokkal lát el, ám a 8. és 12. epódosnak csak a pusztán szövegét közli, mintha ezek a költemények mintegy maguktól értetődőek lennének, vagy mintha az értelmező nem tartaná etikusnak, esetleg Horatiushoz illőnek ezeket is interpretálni.¹⁰ Annál megdöbbenőbb, mikor egy 21. századi, rangos kiadónál megjelent Horatius-monográfia¹¹ szerzője is hasonló etikai aggályok miatt, a visszataszító témára hivatkozva utasítja el a két epódos tárgyalását.

A szexuálisan kielégíthetetlen vénasszony témája önmagában nem lenne ennyire botrányos: ám a szelidebb lelkű, főként a modernitás előtti filológusokat elsősorban a szöveg hangneme, kifejezéseinek durvasága, az érett Horatiustól idegen, vaskos tónusa riasztotta el. Erre a vaskosságra számos magyarázat is akadt: egyesek az imitált görög iambos archilochosi természetével magyarázták, mások népies jelleget tulajdonítottak neki. Timothy S. Johnson a *carmen amoebaeum* hagyományát véli felfedezni

az epódos pergő szerkezetében:¹² mintha egy minidramába hallgathatnánk bele, amelyben a beszélők alaposan kiosztják egymást, a diadal minden reménye nélkül, gyakorlatilag elbeszélve egymás mellett. Robert W. Carrubba alaposan összegezte a műfaji kérdéseket: a kutatók lényegében megegyeznek abban, hogy személyes invektíváról van szó, az iambos egyfajta római variánsáról, amit Carrubba az „elvadult testi és erkölcsi aischrologia (obszcén szidalmazás)” retorikai sémájába sorol, az iker 8. epódossal együtt.¹³ Mintegy a költő apológiájaként vagy a költemény interpretatív megszelídítéseként értelmezhető az a föltevés, mely szerint a költemény átvitt értelemben egy (a vénasszonyhoz hasonlóan durva) irodalmi stílust támad: metaforikus értelemben a 8. és 12. epódosban a szerelmes az irodalom szerelmese, a *meretrix* pedig egyfajta anti-múza.¹⁴

Jelen írás apropója ennek a meglepő hatástörténetű 12. epódosnak egy nemrégiben előkerült, tudomásunk szerint közöletlen (a bibliográfiák által számon nem tartott) magyar fordítása: megpróbáljuk ezt a fordítástörténeti szempontból különösen izgalmas fordításváltozatot az epódos további ismert magyarításaihoz viszonyítva értelmezni, s néhány megjegyzést szeretnénk tenni a fordítás meghökkenítő jellege kapcsán.

Egy Horatius-kötet háttér munkálatai

Horatius magyar fordítástörténetének nemcsak a kevésbé feldolgozott kezdeti szakasza tartogathat még meglepetéseket, hanem a viszonylag jól dokumentált 20. századi is. A fordítástörténeti szempontból reprezentatív kiadványnak szánt, az átköltések, átíratok irányába is nyitott *Horatius nostert* mintegy felülíró, a fordítást a latin szöveg tükörképeként tételező 1961-es Horatius-kötet szerkesztői munkálatainak nyomán követése révén már a későbbi Horatius-vitát megelőlegező nézeteltéréseknek, véleményütközéseknek lehetünk tanúi. A kötet magyar fordításait szerkesztő, s egy új műfordítói paradigmát megalapozó Devecseri Gábor hagyatékában fennmaradt dokumentumok (levelek, korrektúra-részletek, a Horatius-kötethez begyűjtött, gyakran közöletlenül maradt vagy átdolgozott formában megjelent fordítások) a kor hatalmi struktúráihoz való igazodás mellett a műfordításról való gondolkodás átalakulásáról is tanúskodnak.

A kötet megjelenését megelőző vitákra, a fordítások folyamatos, többlépcsős szerkesztői-költői csiszolására Devecseri a kötethez írt verses utószóban is utal: „Nem csoda hát, hogy igen sokszor, sok változatokban / jött és ment hozzám és tőlem megmagyarított / ódáid soka”.¹⁵ A levelezésben néha megtaláljuk a vers egy-egy célzásának, a név és konkrét adatok említése nélkül megverselt anekdotájának a kulcsát, s arra is találunk példát, hogy a költő egy-egy levélszöveg részletét idézi mintegy a szerkesztői előmunkálatokat illusztrálandó, a prózában megírt levélrészletet bravúrosan hexameterbe ültetve át. A verses levélben említett „jótüzü költő”¹⁶ például, aki azon háborgott, hogy csak egyetlen versfordítással szerepelhet a Horatius összesben, nem más, mint Jobbágy Károly, aki az 1. könyv 15. ódájának fordítását is magára szerette volna vállalni. „Vasárnap nem tudtam szólni, szinte torkomra forrasztotta a szót az az elhatározásod, hogy a Pastor...-t nem én csinálom. Megmondom őszintén, nagyon szégyellem magam és nagyon bánt, hogy így csak egy verssel szerepelek az antológiában, akárcsak az a diák, az Orbán, akit említettél, vagyis ennyit számítok, ennyi a súlyom a költők között” – írja Jobbágy a Devecserinek küldött, 1960. június 27-én kelt levelében.¹⁷ Úgy látszik, Devecserit meghatotta ez a kérés, hiszen a kötetben a *Carm.* 1, 15-öt Jobbágy Károly fordításában közli (igaz, a levelezésben fennmaradt, Jobbágy által küldött változattól a közös csiszolás eredményeképpen némiképp eltérő változatban). Egyébként

Horatius: 12. epódos

A' bűdös Banyára.

Valld-ki mi kell neked óh méltó banya rest elefántra

Mit nekem a' leveled 's adományod?

A' kinek ezt írod, nem erős ifjú 's tukacs orrú;

Mert igen érzem én, ha tenéked

Pólüposzod van-e vagy bak bűzlik hónod alatt, mint

Eggy érzékeny eb érzi hol a' vad.

Ah mi verejték és mi gonosz szag jó valamennyi

Tagjaiból, mikor a' neki bősüült

Renyhe dühét csilapítani siet! Lemarad neki kedves

Mázza, fogas-gyíknak ganajából

Kendőzött szép színe: farát úgy hányja hogy ágyát

Rontja repesztgeti lány takaróját.

Óh mikor ingerlvém ezt hányja szememre hogy érzőbb

És tüzebb legyek Inakiámhoz.

Azt te csak egy éjjel háromszor bántod: elég itt

Egy puha csin. Ah Lesbia vesszen

A' ki, hol én embert keresék 's a' Kósi Amüintász

Volna jelenn, eggy bászlit ajánlott.

Annak igátlan erős ágyékábann az in úgy áll

Mint halmonn nőtt új gyökeres fa.

Mert kinek-is készüült kétszer festett puha bársony

Tiruszi szép köntös? Neked éppenn.

Több vendégei közt hogy ugyan ne lehetne kit úgy mint

Tégedet asszonyod égve szeretne.

Óh boldogtalan én! de te, mint a' kecske oroszlányt,

'S gyáva juh farkast, engemet úgy ójsz.

Édes Gergely fordítása

Horatius: 12. epódos

„Szörnyű nagy állat-tagra való nő, mondd, mit akarsz hát? gazdag ajándékot, levelet mért küldesz? Nem vagyok én izmos fiu már, de azért van jó szímatom, jobb mint a kutyáé, mely vad után fürkészh, s szaglászom, hogy polip-é, vagy bak bujt boglyas hónod alá? Mily izzadt, orrfacsaró szagot áraszt szét ez a ványadt test, míg bőszt vágyára egy elsült férfifaroktól vár nyugovást. Atázva a püder már, lecsorog, meg véle a festék, mely krokodilszar színű. Az ágy is már a toszástól széthull, és a falak repedeznek.”
S undorodásomat így ingerli vadul karatyolva:
„Inachián nem lankad erőd, őt éjtszaka elhálod háromszor is, ám velem egyig sem jutsz. Vesszen Lesbia, mert ő kan-keresés közben, te erőtlen, téged ajánlott, bár kéznél volt Cous Amyntas, az, kinek ágyékán jobban feszül izma, keményebb, mint fiatal törzs domb tetéjében.
Tyrusi biborban megfestett gyapjuszövevel kit leptem meg? Persze, no téged: egyenlők közt hogy ne legyen vendég, kit a nője mint a tiéd téged, becsül úgy. Ó, jaj, boldogtalan, én, mert úgy futsz, mint ahogyan fél bárány farkast, szarvas oroszlánt.”

Kemény Dezső fordítása

a kötet végső változatában a levélben említett Orbán Endrétől is két műfordítás (*Carm.* 1, 5 és *Carm.* 1, 29.) szerepel. Nyilvánvaló, hogy a Horatius-összesbe bekerülni presztízskérdés volt, s a kimaradásnak lehettek ideológiai, fordításszemléleti, de személyes okai is.

Kemény Dezső epodós-fordításához, mely a Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő Devecseri-hagyatékban maradt fenn, sajnos nem társul a Jobbágy fordításához hasonlóan a körülményekről is számot adó kísérő levél, ám a versfordítás hangvétele egyértelműen indokoltá teszi, hogy Devecseri nem ezt a szókimondó, s egyes elemeiben még ma is meghökkentő fordítást válogatta be a kötetbe, hanem Orbán Ottó sok tekintetben decensebb szövegét. A fordítás a „Vergyűjtés a Horatius összes versei c. kötethez” feliratú dosszié része, több más, a kötetbe módosított változatban vagy más költő fordításában bekerült szöveggel együtt. A fordító Kemény Dezső (1925–2002) egy ideig a budapesti egyetem magyar–latin–görög szakán is tanult, ám nem szerzett diplomát, s később Dunaújvárosban letelepedve populáris (elsősorban tudományos-fantasztikus) regények írásában jeleskedett. Mivel a fordítás születésének körülményeit nem ismerjük, a továbbiakban a szövegelemzésre koncentrálni próbáljuk meg néhány példán megmutatni ennek az 1950–60-as években nagyon is újszerűnek ható költői-fordítói nyelvnek a jellegzetességeit.

„Szörnyű nagy állat-tagra való nő”

A vers *in medias res*, egy számon kérő, méltatlankodó kérdéssel indul, majd Horatius azonnal aposztrofálja is az invektíva áldozatát: a *mulier nigris dignissima barris* fordulatot Orbán Ottó a „legfeketébb elefánt méltó szeretője”-ként adja vissza. A vers korábbi fordítója, Erdődy János asszonyról beszél, aki „méltó roppant elefánthoz”,¹⁸ Édes Gergely banyáról, aki méltó „rest elefántra”.¹⁹ Bede Anna félreérti a sort, hiszen nála a boszorkának nevezett nő maga „sötét elefánt-fajzat”.²⁰ Az elefánt-motívum klasszikus magyarázata szerint a *barrus niger* általában a rondaságra, vadságra és a hatalmas termetre tett utalásként értelmezik. A fekete a szennyes, az elefánt az ormótlan és idomtalan szertetőre utal. De korán felbukkan az a nézet is, miszerint a *barrus niger* obszcén metafora, és lényegében a hatalmas etióp phallosra tett célzás. Egy 1828-as etimológiai szótár a tradíció e kétarcúságát pl. így írja le: „The Delphin editor remarks »Digna amatoribus similibus elephantis, qui odore sunt graves, forma truces, mole terribiles«. Gesner’s Edition thus notes: »Nigris pro Aethiopicis. Oportet autem *barros* esse bene mutoniatos.«”²¹ Kemény Dezső magyarázata ellentétben a többivel, ehhez a fallikus megoldáshoz áll közelebb: „Szörnyű nagy állat-tagra való nő, mondd, mit akarsz hát?”

A vers egyik lényegi vonása a testek bizarr költői anatómiájának megjelenítése: a két test radikális ellentéte egymásnak. A fiatal férfi teste életerős, „normális körülmények közt” potens, sőt, egyenesen fallikus. Az asszony épp e fallikus test számára képtelen érzéki környezetet teremteni, sőt ellehetetleníti azt, vagyis valósággal fiziológiai nivoltában veszélyeztetni. Ugyanakkor a női alapállás épp e fallikusság imádata és magasztalása: e magasztalás bizonyítékai pedig a nők, Inachia és Lesbia gyönyöreik. „A Lesbia-név választása aligha szándékolatlan; Clodia – Heinze szerint – ekkortájt jó ötvenes lehetett” – írja kommentárjában Borzsák István.²² Ha ezt a feltevést elfogadjuk, akkor nyilvánvalóan érzékelnünk kell azt az intertextuális játékot is, amelyet Horatius Catullus költészetével és mítoszával űz. Ennek nyoma a hónaljbuúz leírásában is megjelenik. A telhetetlen Lesbia mint barátnő így egyszerre lesz a szexuális féltelenség példája és a férfipotencia előtesztelője.

A látszatra magasabb rendű férfidicsekvés azonban az *inertia* magyarázata is lehet, elképzelhető tehát egy olyan olvasat is, mely lényegében kifogásokat keresve menekül a retorikai sémákhoz, nehogy épp a magasztalt fallikusságon essen csorba. Horatius e verse a 8. epódossal ellentétben még azt sem állítja, hogy itt is egy különösen vén öregasszonyról lenne szó. Az is kiderül, hogy a férfi sem épp fiatal: már járatos a szerelem művészetében. A férfi korára való utalás Orbánnál és Keménynél erotikus konnotációkat ébreszt, és anticipációs karaktert nyer, mintha jelezné a kudarcot: „nem vagyok én telivér fiatal” (Orbán Ottó ford.), „nem vagyok én izmos fiu már” (Kemény Dezső ford.). Ezzel szemben Erdődy szövege a szerelemben való jártasságot emeli ki: „én nem vagyok immár zöldfülű ifjú”. Erdődynél a kielégülés tárgyát jobban megválogató, ajándékokra nem szoruló férfi jelenik meg, ezzel szemben Orbán megoldása mintha potenciavesztést jelezne.

Kétségtelen, hogy a nő különféle, korát meghazudtoló eszközöket vet be, de mégsem eleget, hiszen például parfümöt nem használ. Az is világos, hogy a nőnek fiziológiailag nem volt gondja a testi szerelemmel, hiszen Amyntas, akit ugyan kidozott, szexuális adottságaiban pontosan ellentéte a vele szóváltásba kerülő férfinak. Amyntas testileg ideális férfi, a bika (*taurus*) megfelelője. Az elefánt–bika páros e ponton nyeri el értelmét: a férfi szerint a nő Pasiphae bikájánál is nagyobb,²³ természetesebb szeretőre vágyik. Amyntas és a versben megszólaló férfi ellentéte metaforikusan az idill és az idill megbontása között feszül: Amyntas megzabolázhatatlan pénisze úgy feszül, mint fiatal fa a dombokon. Metaforikusan ebbe az idillbe törnek be a vadat szimatoló kutyák, de csak kecskebakszagot és iszonyú büzt éreznek. A két hasonlat párhuzamossága feszültségeremtő erejű. Horatius bámulatosan érzékelteti azokat a fiziológiai folyamatokat, melyek itt lejátszódnak: a nagy nehezen összehozott undorító aktus libidója párhuzamosan csökken a nő vonzerejével. Az aktus fiziológiai leírása metaforikusan belekódolódik a versbe, a krokodiltrágyával bemázolt arc egyúttal az undorító vulva jelképe is, hiszen a vers alapvetően redukciós természetű, és a tehetetlen (vagy épp nagyon is potens) fallikust állítja szembe a komikussá duzzasztott, kielégíthetetlen női vággyal.

Jellemző az a nézet is, mely a versben megszólaló férfi hangját lírai önvallomásként kezeli, azaz magával a költővel azonosítja. Borzsák pl. az *aequalis inter* hátravetett praepositíója nyomán jegyzi meg: „mintha szegény H.-nak kedve lett volna ilyen *mulier*-rel és ajándékaival dicsekedni”.²⁴ A vers férfi beszélőjét egyértelműen a költővel azonosítja Lindsay C. Watson kommentárja is: „Epode 12, like Epode 8, is Horace’s riposte to an old woman who complains of his inadequacy as lover.”²⁵

A vers fordításának egyik sarkalatos eleme tehát az erotikus kétértelműségek metaforikus kidolgozása, illetve az obszcenitás mértékének hozzáigazítása a magyar fordítói hagyományhoz. A fordítók megpróbálták egy olyan átlátszó túlzásretorikát kidolgozni, mely minden alantas tárgya ellenére képes az inveciózus sokértelműséget, a szemantikai széttartást és rétegeztséget is érzékeltetni.

Erdődy 1946-ban megjelent fordításában épp a kétértelműség válik uralkodóvá és dominánssá, illetve az obszcenitást olykor sterilebb, orvosibb hangulatú szóválasztással oldja meg, a *penis* így lesz pl. férfitag. Orbán ebben az esetben a metaforát választja: „kézben a bunkó”. Az értelmezés problematikusabb pontja a *penis* szó jelzője; Kemény Dezső merész

hangvételi fordításának a *pene soluto* jelzős szerkezet magyarázása az egyik sarkalatos pontja. A fordítók egy része a jelzős szerkezetet vagy magát a jelzőt kihagyja.

cum pene soluto

indomitam properat rabiem sedare (Epod. 12, 8–9)

„mikor a’ neki bősüzlött

Renyhe dühét csilapítani siet!” (Édes Gergely ford.)

„Vad vágyát ez a nő a feszülő

Férfitagommal kívánná enyhíteni” (Erdődy János ford.)

„mikor immár

kézben a bunkó, megvan! s tömnéd fújva magadba”

(Orbán Ottó ford.)

„már feszülő botom újra lekókad.

Féktelen őrzöngés sürget, hogy vágyad eloltsad”

(Bede Anna ford.)

A *pene soluto* kifejezésnek Lindsay C. Watson kommentárja²⁶ háromféle értelmezési lehetőségét sorolja fel. Az első értelmezés szerint a *penis* azért *solutus*, vagyis lekonyult, mert az undorító körülmények egyáltalán nem tudták felingerelni (ezt a Petroniustól vett, az impotenciára vonatkozó hasonló kifejezések is alátámasztják). A második értelmezés szerint a *penis* az aktus egyszeri megtörténte után lett *solutus*, vagyis petyhüdt, a kielégületlen asszony azonban ismételtelen fel akarja ingerelni, ezért tesz majd később szemrehányást, hogy Inachiával háromszor is tud egy éjjel (*Inachiam ter nocte potes*), míg vele az egy is alig jön össze (*mihi semper ad unum mollis opus*). A harmadik értelmezés szerint a *solutus* azt jelzi, hogy kész a mag kilövellésére (*semen profundente*). Kemény Dezső fordítása ehhez a harmadik értelmezési lehetőséghez áll közel:

„míg bősü vágyára egy elsült

férfifaroktól vár nyugovást.”

Az eufemizáló törekvésekre példa a krokodil ürülékének megnevezése is, mely Erdődynél a krokodil „szennye”, Orbánnál és Bedénél pedig „ganaja”, s Édes Gergely szintén a „fogas-gyíknak ganajá”-ról beszél. Borzsák kommentárja a krokodilürülék-motívumot így magyarázza: „ókori szakvélemény (Plinius: *N. h.* XXVIII 8, 108) szerint egy bizonyos fajta krokodilus illatos virágokkal él, és így belső részei is kellemes illatúak és gyógyító hatásúak”.²⁷ A *colorque / stercore fucatus crocodili* magyarázása Kemény Dezső fordításának az 1950–60-as években talán legmeghökkenőbb eleme lehetett: „véle a festék, / mely krokodilszar színű”.

A meghökkenő téma az oka, hogy a filológusok csak ritkán hangsúlyozzák a vers erényeit. A priapikus költészet monográfusa, Amy Richlin szerint az epódos konstrukciója arányos, mondhatni elegáns, a nyelvezete pedig élénk és meglepő.²⁸ El kell ismernünk, hogy műfaj- és toposztörténetileg is számos újítással bírő szövegről van szó. Az arányos kompozíciót az 1961-es Horatius-összesbe beválasztott fordításnak, Orbán Ottó művének is sikerült érzékeltetnie, Kemény Dezső fordítói szóválasztásának merészsége azonban nyelvi szinten is a Horatius-verséhez hasonló meglepetéseket tartogat.

Jegyzetek

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a PIM Kézirattára munkatársainak, különösen a Devecseri-hagyaték gondozójának, Komáromi Csabának a kutatásaimhoz nyújtott segítségért.

- 1 Kazinczy Romy Károly Györgynek, 1815. december 16. Kazinczy 1903, 355.
- 2 Idézet Horatius szatíráiból (II. 7, 49). Horváth István Károly fordításában: „a duzzadt virgács ütlegeit”. Horatius 1961, 475.
- 3 Idézet Horatius szatíráiból (I. 2, 70). Horváth István Károly fordításában: „nagy consul nemzette lyukat [...] kértem-e én tőled?” Horatius 1961, 373.
- 4 Galanthalai gróf Fekete János maga is az antik erotikus költészet fordítója, *Amores-* és *Ars amatoria*-fordítása kéziratban maradt. Bővebben lásd Polgár 2011, 169–189.
- 5 Horatius 1817.
- 6 A szövegkiadó a 8. epódos kimaradásáról nem tesz említést, a 12. epódosnál azonban jelzi a számozásbeli bizonytalanságot, s lábjegyzetes megjegyzést is ír: „Horác 12-ik ódáját kihagyá Virág”. Horatius 1862, 162.
- 7 „Horatius ódáit és epódosait – két epódos kivételével – nyujtom itt az olvasónak a korunkban és nyelvünkben használatos vers-alakokban fordítva.” Horatius 1913, 1.
- 8 Csengery nemcsak a 8. és 12. epódost hagyja el, hanem a 11.-et is: ezeket a Csengery Horatiusát a 20. század végén újra megjelentető Bálint István János az 1961-es Horatius összesből vett fordításokkal helyettesíti. Horatius 1997, 204, 208–209.
- 9 Falus 1958, 49.

- 10 Horatius 1853, 294 (8. epódos) és 303 (12. epódos).
- 11 Maurach 2001, 44.
- 12 Johnson 2012, 144–146.
- 13 Carrubba 1969, 43.
- 14 Clayman 1975, 57, 60.
- 15 Horatius 1961, 621.
- 16 *Uo.*
- 17 Petőfi Irodalmi Múzeum, Devecseri-hagyaték.
- 18 Horatius 1946, 153.
- 19 Horatius 1819, I. kötet, 215.
- 20 Horatius 1989, 182.
- 21 „Az ifjúság számára készült kiadás szerkesztője megjegyzi: »Olyan elefánthoz hasonló szeretőket érdemel, akiknek kellemetlen a szaguk, vad a kinézetük és rendkívül nagy testűek.« Gesner kiadása a szöveghelyet így magyarázza: »A *nigris* jelző az etiópiákat jelenti. *Barri* alatt viszont szükségszerűen a hatalmas hímveszőjű férfiakat kell értenünk.» Valpy 1828, 48.
- 22 Horatius 2002, 557.
- 23 Horatius 2002, 556.
- 24 Horatius 2002, 557.
- 25 „A 12. epódos, akárcsak a 8., Horatiusnak egy öregasszonyhoz intézett találó válasza, aki azt panasolja, hogy szeretőként nem állja meg a helyét.” Watson 2003, 382.
- 26 Watson 2003, 400.
- 27 Horatius 2002, 556.
- 28 Richlin 1983, 113.

Bibliográfia

- Carrubba, Robert W. 1969. *The Epodes of Horace: a study in poetic arrangement*. The Hague, Mouton.
- Clayman, Dee Lesser 1975. „Horace’s Epodes VIII and XI: More Than Clever Obscenity?»: *The Classical World* 69, 55–61.
- Falus Róbert 1958. *Horatius*. Bibliotheca, Budapest.
- Horatius 1817. *Epodusok*. Horatiusból fordította Virág Benedek. A’ Királyi Magyar Universitas’ Betűivel, Budán.
- Horatius 1819. Q. Horatii Flacci *Opera Latina ejusdem generis versibus Hungarice explicata*, vagyis Horác’ Munkáji hasonló nemű versekkel magyarázva Édes Gergely által, Trattner, Pest.
- Horatius 1853. Quinti Horatii Flacci *Opera omnia*, with commentary by the rev. A. J. Maclean, M. A. Whittaker and Co. Ave Maria Lane, London.
- Horatius 1862. Horác Ódái. Ford. Virág Benedek. Kiadja Lampel Róbert, Pest.
- Horatius 1913. Horatius Ódái és epódosai. Ford. ifj. Szász Béla. Franklin, Budapest.
- Horatius 1946. Horatius Összes lírai költeményei és az *Ars poetica*. Erdődy János műfordításai. Bibliotheca, Budapest.
- Horatius 1961. Horatius Flaccus, Quintus *Összes versei*. Szerk. Borzák István és Devecseri Gábor. Corvina, Budapest.

- Horatius 1989. Horatius *Összes művei* Bede Anna fordításában. Európa, Budapest.
- Horatius 1997. Horatius *Költeményei. Ódák és epódoszok*. Csengery János fordításai. Seneca, Budapest.
- Horatius 2002. *Ódák és epódoszok*. Auctores Latini XVIII. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Johnson, Timothy S. 2012. *Horace’s Iambic Criticism: Casting Blame: iambikē poēsis*. Brill, Leiden.
- Kazinczy 1903. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIII. kötet. Közzéteszi Dr. Váczy János. MTA, Budapest.
- Maurach, Gregor 2001. *Horaz. Werk und Leben*. Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg.
- Polgár Anikó, 2011. *Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*. Kalligram, Pozsony.
- Richlin, Amy 1983. *The Garden of Priapus. Sexuality and aggression in Roman Humor*. Yale University Press, New Haven, London.
- Valpy, F. E. J. 1828. *An Etymological Dictionary of the Latin Language*. Printed by A. J. Valpy, London.
- Watson, Lindsay C. 2003. *A Commentary on Horace’s Epodes*. University Press, Oxford.